

Мартин Канушев

МЯСТОТО НА НАКАЗАНИЕТО „ЛИШАВАНЕ ОТ ПРАВА” В БЪЛГАРСКОТО ЗАКОНОДАТЕЛСТВО

Настоящият текст представлява социологически опит за нормативен анализ на системата от наказания, кодифицирана в ключовите закони от Освобождението до днес. Задачата е да бъде изследвана времевата динамика и относителната тежест на законовото наказание „лишаване от права” в рамките на българската правна рационалност. Следователно, аналитичният проблем е свързан с необходимостта от изграждане на една корелативна история между права и престъпления, която има за цел да концептуализира особения режим на тяхното социално функциониране.

Наказателният закон от 21.02.1896 г. и мястото на наказанието „лишение от права”

В първия български закон системата от наказания се изгражда в зависимост от вида на правните блага, които се отнемат, и поради това те се разделят на главни и допълнителни. Разликата между тях е, че, докато първите могат да бъдат наложени самостоятелно и независимо, то вторите се постановяват от съда само с основното наказание. Главните наказания са: смърт; строг тъмничен затвор, който е доживотен или временен; тъмничен затвор; запиране (арест); глоба; мъмрене (за непълнолетни); а допълнителните: лишение от права; конфискация на определени предмети; обнародване на присъдата.

Най-тежкото сред главните наказания е смъртното, което е на първо място в тази система и което се предвижда в четири случая от извънредна важност: за измяна (за [опит за] убийство на държавния глава или престолонаследника); за предателство или шпионство; за предумишлено убийство; за грабеж, придружен с убийство; за палеж; за разруха с взривни вещества на обитаеми сгради. В последните два случая смъртното наказание е предвидено алтернативно, наред с доживотния строг тъмничен затвор. На второ място се намира наказанието лишаване от свобода, което е три вида: строг тъмничен затвор (доживотен или временен); тъмничен затвор и запиране. Временният строг тъмничен затвор трае от една до петнадесет

години, а в случай на съвкупност от престъпления може да продължи и до двадесет години. Неговият минимум не може да бъде по-малко от една година. Тъмничният затвор трае не по-малко от един ден и не повече от три години, а в случай на съвкупност може да бъде удължен до четири години. Запирането или арестът продължават от един ден до три месеца, а при множество престъпления – до шест месеца; когато глобата бъде заменена със запиране, неговият максимум е една година. Сроковете на наказанията се определят в присъдата с пълни дни, седмици, месеци и години. Тяхното начало започва: за онези, които се намират под стража, от деня, в който присъдата влезе в законна сила, а за останалите – от деня, когато бъдат задържани за изпълнение на наказанието. Последното от главните наказания е глобата, която може да се наложи или самостоятелно, или заедно с друго наказание, или пък алтернативно вместо друго наказание. Тя е в размер не по-малко от 25 лв. и се определя за всеки осъден поотделно. В присъдата се посочва, с колко време лишаване от свобода се заменя глобата и се пресмята за всеки 25 лв. по един ден наказателно затваряне. В този случай най-високият размер на запирането е три месеца, а на тъмничният затвор – шест месеца. За изплащане се дава срок от три месеца от деня на влизането на присъдата в законна сила. Но осъденият може да влезе в затвора за изпълнение на наказанието, без да се изчаква платежният срок. Той има право да бъде освободен, като предварително заплати остатъка от глобата, който се отнася към цялото ѝ количество, тъй както остатъкът от затвора към неговия общ срок. Глобата се изисква от наследството, само в случай че присъдата е влязла в законна сила преди смъртта на осъдения.

Сред допълнителните наказания на първо място е лишението от права. В определените от закона случаи виновният може да бъде лишен: да заема държавни или обществени длъжности изобщо, или точно определени длъжности; да носи знаци и отличия; да бъде избирател или избран при каквито и да е избори, които стават по разпореждането на публичната власт; да бъде член на роднински съвет, управител по назначение на съда, настойник на невъзрастни и на лица, лишени от гражданските си права; да упражнява определени знания, изкуство, занаяти и търговия; да бъде началник, възпитател или учител в каквото и да е училище; да бъде свидетел при извършването на всякакви актове и договори, които според закона трябва да бъдат скрепени със свидетели. След изтичането на срока на допълнителното наказание осъдените отново могат да упражняват онези права, които са им били отнети чрез присъда. Независимо от предвидените в закона случаи, лишенията от правото да се заемат държавни или обществени длъжности и от правото да се носят знаци и отличия, се налагат от съда при всяко осъждане за престъпление по служба. Лишението от право на настойничество може да последва, независимо от предвидените в закона случаи: при положение, че настойникът бъде осъден за престъпление, в което умишлено е участвал заедно с подвластно му лице, а също

ако той бъде осъден за престъпления против гражданското състояние, разврат, лишение от живот, телесна повреда, злепоставяне или престъпления против личната свобода и деянието е насочено срещу лице, което му е подвластно. Осъдените на смърт или строг тъмничен затвор на повече от пет години губят своите родителски и съпружески права само в случаите определени от закона, а разводът между тези лица се допуска единствено по настояване на останалия на свобода съпруг. Осъдените на строг тъмничен затвор се слагат под запрещение и могат да разполагат с имота си само чрез завещание. Сроковете за лишение от права се определят от съда и могат да надминават сроковете на главните наказания най-много с пет години. Началото на срока започва да тече от деня, когато присъдата влиза в изпълнение. Осъдените на смърт или на доживотен строг тъмничен затвор губят отнетите от съда граждански права завинаги.

Второто допълнително наказание е конфискация. Намерените предмети, чието производство, продажба, разпространение, притежание или съхранение са забранени, а в предвидените от закона случаи – и вещите, които принадлежат на виновния и са послужили за извършване на престъплението, се отнемат, и, ако не подлежат на унищожение, се продават в полза на държавните тъмници. Тази наредба се прилага и тогава, когато подсъдимият бъде оправдан или освободен от наказание. Конфискацията е допустима, независимо от факта на виновността. На съда е разрешена само частична конфискация, а не пълна, т.е. само на определени вещи, а не на целия имот.

Последното допълнително наказание е обнародване на присъдата, което става само в предвидените случаи, например при обидата и клеветата, и то по искане на пострадалия от престъплението. Обнародването може да се изпълни, след като съдът издаде присъдата и тя влезе в законна сила. Ако изпълнението на главното наказание е отложено, поради условно осъждане и допълнителното наказание – лишаване от права или обнародване на присъдата – не може да се изпълни и също трябва да се отложи. Обнародването става единствено за сметка на виновния, като присъдата се изпраща на прокурора за отпечатване в *Държавен вестник*.

Законът за защита на държавата от 25.01.1924 г. и казусът „неизбежна отбрана на държавата”

Законът за защита на държавата има за прицелна точка на наказателна намеса не отнемането на граждански права, а неизбежната отбрана, легитимираща правото на държавата да наказва. Държавата е юридическа личност и поради това има задължението да отблъсква противоправните нападения на другите държави и на вътрешните групи и лица. Застрешената от престъплението държава има право да отвърне с наказание спрямо този, който е носител на опасността. Неизбежната отбрана е допустима при определени предпоставки: тя е насочена към отблъскване на едно не-

посредствено заплашващо нападение, т.е. нападение, което предстои да започне веднага или вече е започнало, но все още продължава. Следователно, да се наказва един престъпник поради „факта“, че и в бъдеще може да представлява опасност за държавата и за нейния правен ред, е легитимно. Неизбежната отбрана изисква не просто да се налагат законови наказания, но заедно с това да се вземат и осигурителни мерки. Правото на държавата да наказва произхожда от неизбежната отбрана на нейната юридическа личност. И поради това целта на наказанието е защита на обществената сигурност посредством заплахата от репресия. А за да може наказанието да постигне тази цел, то трябва да е сурово и неизбежно.

Оттук стават разбираеми мотивите на вносителите на законопроекта за защита на държавата: „събитията през септември 1923 г. посочиха недвусмислено необходимостта да се вземат мерки против организации и групи, които без оглед на критичното положение на държавата биха я поставили в тежка опасност. Това наложи на правителството да засили мероприятията, които нашето законодателство допуска, и да създаде нови закони, предназначени да предупредят повтарянето на подобни събития. Макар в аказателния закон да има постановления, които биха могли да се приложат, при все това, той не дава достатъчна защита на държавата в случаите, в които организации и групи си поставят за цел, чрез широка употреба на насилствени средства да поставят самото съществуване на държавата и нейните органи в невъзможност да бъдат защитавани. С внасянето на този законопроект правителството цели не само да защити държавата, да предупреди извършването на такива деяния, да накаже действителните виновници, които биха се решили да нарушат закона, но и да внесе истинско успокоение в развълнуваната душа на мирното и трудолюбиво българско население” (*Мотиви към ЗЗД, 1924, с.1*).

И така, какви са средствата, чрез които въпросният закон трябва да защитава съществуването на държавата. Най-напред се забраняват всякакви организации или групи, които за постигане на своите цели проповядват или прибягват към престъпления, въоръжени акции, насилия или терористически действия или учредяват свои нелегални поделения. Тези, които създават, организират или членуват в подобни организации, се наказват: създателите и организаторите – със строг тъмничен затвор до петнадесет години и глоба от 50 000 до 500 000 лв., а членовете – със строг тъмничен затвор до пет години и глоба до 50 000 лв. Който набавя средства, укрива, улеснява, поддържа и подпомага въпросните организации, групи или членове, се наказва със строг тъмничен затвор до осем години и с глоба от 30 000 до 300 000 лв. Същото наказание е предвидено за онзи, който приеме, крие, превозва, събира или приготвя оръжие, уреди или избухващи предмети и вещества, като знае, че могат да послужат за престъпни деяния. Който устно, писмено или чрез печатни произведения оправдава създаването на подобни организации или възхвалява действия, които имат

насилствени цели или средства, се наказва със строг тъмничен затвор до пет години и с глоба от 20 000 до 300 000 лв. За проповядване, подбуждане или организиране на бунт във войската, жандармерията, полицията или железопътния персонал, когато е милитаризиран, наказанието е смърт или строг тъмничен затвор не по-малко от десет години и глоба от 50 000 до 500 000 лв. При положение че последва бунт, участниците в него, ако не са военнослужещи, се наказват със строг тъмничен затвор до десет години и глоба от 30 000 до 300 000 лв. Онзи, който проповядва, подбужда или организира неподчинение във войската, жандармерията или полицията, се наказва със строг тъмничен затвор до десет години и глоба от 30 000 до 300 000 лв. За разрушаване на военни материали или инсталации, железопътни, пощенски, телеграфни или телефонни съоръжения, мостове и пътни съоръжения, минни съоръжения, водни и осветителни инсталации, държавни, обществени или частни сгради, наказанието е строг тъмничен затвор до петнадесет години и глоба от 20 000 до 500 000 лв. Ако някой по време на бедствие, метеж или размирици използва създаденото положение във вреда на обществената сигурност и спокойствие с цел имотна облага, се наказва със строг тъмничен затвор до петнадесет години и с глоба от 50 000 до 500 000 лв. Онзи, който в чужбина влезе във връзка, ръководи или подпомага организации, групи или лица с престъпни цели, както и онзи, който влиза във връзка с подобни организации в чужбина, се наказва със строг тъмничен затвор не по-малко от десет години и глоба от 50 000 до 500 000 лв. Не се наказват лица или членове на организации, които преди откриването им и преди да е извършено престъпление съобщят на властта за съществуването им, за участниците и тяхното местопребиване.

При положение, че организация или група предприемат метежи, бунт, терористически действия, убийства или друго престъпление за осъществяване посочените деяния, виновните лица се наказват: подбудителите, организаторите, предводителите и извършителите със смърт или доживотен строг тъмничен затвор, а останалите със строг тъмничен затвор не по-малко от десет години и всички с глоба от 20 000 до 500 000 лв. Заедно с главното наказание, те се лишават и от всички граждански и политически права по *Наказателния закон* за срок, определен от съда. Предметите, които са служили или са били предназначени за извършване на престъпленията, се конфискуват. За гражданските вреди заедно с виновните отговарят солидарно и организациите с всичките си имоти. Всеки, който членува в организации или групи, забранени от закона или им съдейства, не може да заема никаква държавна или обществена служба, а ако в момента заема, се уволнява незабавно. Мярката за неотклонение за престъпления, които се наказват с повече от пет години строг тъмничен затвор, е задържане под стража.

С измененията на *Закона за защита на държавата* от 16.03.1925 г.

полето на наказателна намеса върху гражданските права е разширено: този, който се числи към забранени организации или групи или им съдейства, както и онзи, който е привърженик на комунистически, анархистически или насилнически методи на общественно-политическа борба, не може да заема държавна, окръжна или общинска служба, нито да бъде член на Народното събрание или на някое самоуправително тяло. Ако такова лице заема държавна, окръжна или общинска служба, то се уволнява; ако пък е избрано за народен представител, окръжен или общински съветник или училищен настоятел, то губи мандата си. Решението за това се взема за депутатите от парламента, а за съветниците и настоятелите – от окръжния съд. Непосредственият началник, който съзнателно назначава или задържа на служба подобни лица, се наказва за престъпление по служба.

С новите изменения на *Закона за защита на държавата* от 29.04.1925 г. в него е добавен текст, според който съдът прогласява за обявен престъпник всяко лице, което до изтичането на петнадесет дни от публикуването в *Държавен вестник* и в местните вестници, че се издирва като заподозряно в престъпление, не се яви и не се предаде на властта. Определението на съда е окончателно и не подлежи на обжалване. Имената на обявените престъпници с указание за тяхната самоличност се обнародват. Всеки гражданин може да залови обявен престъпник и да го предаде на властта. Всеки гражданин при преследването и залавянето на такова лице има правото на полицейските органи.

В мотивите към измененията на *Закона за защита на държавата* от 12.09.1941 г. се посочва, че „действащият закон е наложен от нуждата да се защити държавата срещу всички политически течения, организации и лица, които възприемат насилието и терора като метод за водене на обществена борба, имат за цел да променят държавния строй или се стремят по насилствен начин да завземат властта. Този закон, обаче, не е приспособен към военно време, което изисква особено строги мерки по отношение на прояви, опасни за държавата и за нейното самосъхранение. Допълненията се налагат предвид прояви и факти, насочени както против вътрешната, така и против външната сигурност и безопасност на държавата, прояви, които налагат бързи и извънредни мерки” (*Мотиви към ЗИЗД*, 1941, с.1). Поради това в *Закона за защита на държавата* е включено ново изменение: който е член на забранени организации и групи или им съдейства, а също и онзи, който е привърженик на комунистически, анархически или насилнически методи на общественно-политическа борба или изповядва подобни противодържавни идеи, не може да заеме никаква държавна, държавно-автономна, общинска или обществена служба, нито да бъде член на Народното събрание, или на някое самоуправително тяло. При положение, че такова лице заема държавна, държавно-автономна, общинска или обществена служба, то се уволнява административно; ако пък

е избрано за народен представител, общински съветник или училищен настоятел, губи мандата си. Решението за народните представители се взема от парламента, а за съветниците и настоятелите – от областния съд. За уволнените служители и за загубилите мандата си представители или съветници се съобщава на прокурора, който може да повдигне срещу тях наказателно преследване. Осъдените служители губят правото на пенсия или се лишават от нея, ако вече я получават.

Законът за защита на нацията от 23.01.1941 г. и отнемането на правата на „лицата от еврейски произход”

Сред мотивите към *Законопроекта за защита на нацията* се казва, че: “българският народ всякога се е стремял и е успял да запази напълно чист националния си характер. Българската държава е напълно национална, а нацията ни е запазила своята чистота до степен, с каквато малко народи в Европа биха могли да се похвалят. В миналото, според условията на живота и господстващите разбирания, този стремеж нямаше законна защита. Днес, нацията се нуждае от такава защита, особено що се отнася до международни, тайни или поддържани от чужбина организации, които могат да станат проводници на противонационални влияния, до еврейството, което, като част от международното еврейство, си остава чуждо на българския дух и с космополитическите си връзки представлява опасност за националната държава и до организираната дейност, която би могла да има противонационален характер” (*Мотиви към ЗЗН*, 1941, с.1).

Според *Закона за защита на нацията* от еврейски произход са лицата, на които поне единият от родителите е евреин. Не се смятат за такива онези лица, които са родени или ще бъдат родени от заварени смесени бракове между приели християнството лица от еврейски произход и лица от български произход. Всички лица от еврейски произход без оглед на поданството им са длъжни в едномесечен срок да обявят произхода си в общинското и полицейското управление, за да бъде това отбелязано в регистрите на общината, в личната карта и полицейската картотека. За неизпълнение наказанието е тъмничен затвор и глоба от 1 000 до 10 000 лв.

При съставяне на акта за раждане на лице от еврейски произход трябва да се декларира в българската община точното име на новороденото. Общините издават билет за кръщение на основание акта на раждане. Синагогалните настоятелства при обряждането са длъжни да дадат на новороденото името, което е посочено в билета за кръщаване. Същото име задължително се вписва и в рожденото свидетелство. Всички лица от еврейски произход са длъжни да носят името, посочено в акта за раждане. Това име трябва да фигурира във всички останали книжа и документи: лична карта, диплома за образование, призивни свидетелства, уволнителни билети, данъчни партиди, търговски карти и други. Лицата от еврейски произход от женски пол, покръстени и омъжени за българи, запазват като второ име

своето моминско име по баща. На лица от еврейски произход се премахват окончанията -ов, -ев, -ич и прочие в презимената и фамилиите. Имената остават такива, каквито са посочени в актовете за раждане и рождените свидетелства.

Осиновяването и припознаването на лица от еврейски произход не се допуска от лица от български произход. Лицата от еврейски произход не могат да бъдат приемани за български поданици: жените от еврейски произход следват поданството на мъжете си; да бъдат избиратели или избираеми в публичноправни избори и в избори на всякакви дружества и сдружавания с идеална цел, освен ако изборът се отнася до организации само на лица от еврейски произход. Всички лица от еврейски произход, заварени на изборна длъжност, която не могат да заемат според закона, са длъжни да я напуснат в едномесечен срок; да заемат държавни, общински или други служби на публичната власт, както и служби в частноправни организации, които имат публичноправни привилегии или които се подпомагат от публичната власт. Те не могат да бъдат агенти или представители на държавни, общински или автономни дирекции, институти и други. Всички лица от еврейски произход, които заемат такива служби, са длъжни да ги напуснат в едномесечен срок; да се откупват от военна служба, а се свикват на общо основание и служат само като трудоваци в отделни групи; негодните се облагат с военен данък; да членуват в организации, които се намират под надзора на Министерството на войната; да встъпват в брак или в извънбрачно съжителство с лица от български произход: бракове между лица от еврейски произход и българи, сключени след влизане на закона в сила, се считат за несъществуващи; да държат под каквато и да е форма за домашна прислуга лица от български произход: заварената прислуга трябва да бъде освободена в петнадестдневен срок. За неизпълнение виновните се наказват с тъмничен затвор и глоба от 1 000 до 30 000 лв.

В учебно заведение, непредназначено само за евреи, в което се приемат ограничено число учащи, могат да се приемат лица от еврейски произход в определен размер, и то само ако няма кандидати българи. След влизането на закона в сила никое лице от еврейски произход не може да се установи на ново местожителство без разрешение. За неизпълнение виновните се наказват с глоба от 3 000 до 25 000 лв. и се възстановяват на старото си местожителство. Не се допуска лицата от еврейски произход да се установяват в бъдеще на ново местожителство в София. Министерският съвет определя селата и градовете или части от тях, в които не могат да живеят лица от еврейски произход, както и определя на живущите в такива селища нови местожителства.

Лица от еврейски произход не могат да притежават, владеят или държат под наем лично или чрез поставени лица непокрити полски имоти, а в селските общини, без курортните, и покрити имоти. Притежателите на непокрити имоти са длъжни в тримесечен срок да ги предложат на дър-

жавния поземлен фонд, който ги откупува. Покритите имоти, собственост на лица от еврейски произход, трябва да бъдат продадени в едногодишен срок на българи или дружества с български капитали. Непредложените непокрити имоти и неликвидираните покрити имоти се изземват. Лицата от еврейски произход, които наемат непокрити полски имоти, са длъжни да ги напуснат до 1.10.1941 г., към която дата наемните договори се развалят. Упражняването на свободна професия, търговия и индустрия трябва да бъде в такъв процент от общия брой на упражняващите тази професия в царството, какъвто е процентът на населението от еврейски произход в страната. Така определеният брой лица за всяка свободна професия, търговия и индустрия се разпределя според броя на населението от еврейски произход в населеното място към общия брой на населението от еврейски произход.

Министерският съвет може да ограничава цялостно или частично личното или капиталовото участие на лица от еврейски произход в търговията, индустрията и занаятите, а също и да взема мерки за установяване и издирване на тяхното имотно състояние. Тези наредби не подлежат на никакво обжалване. В срок от един месец всички лица от еврейски произход, които имат имоти в страната, са длъжни да декларират състоянието на имуществото си, включително и направените от тях разходи. Такъв отчет дават и всички излизачи извън нея за левове, придобити от ликвидация на имуществото им и за тяхното изразходване. Те са длъжни да внасят в местна българска банка наличните левове от ликвидацията на имуществата и спестяванията си. Тегленията стават под контрола на БНБ. На излизачите от страната, които не изпълнят тази разпоредба, не се дава паспорт и виза. Отчет дават и лицата, на които е поверено управлението на неликвидираните имуществена на изселниците. Укритите имуществена се конфискуват.

Лицата от еврейски произход не могат да бъдат собственици, акционери и участници с капитал в учебни заведения, театри, кина, издаване на печатни произведения, производство и търговия с филми, увеселителни заведения, както и в хотели, и производство, и търговия с оръжие, а в дружествата за кредит да участват с повече от 49% капитал и гласове; в шестмесечен срок подобни права трябва да бъдат ликвидирани или прехвърлени върху лица от български произход, български поданици или дружества с български капитали; неликвидираните и неотчуждени права се изземват; да бъдат на каквато и да е ръководна служба – управители, директори, редактори и други ръководни служби в подобни предприятия; такива лица са длъжни в едномесечен срок да напуснат службите си; да бъдат заклетни експерт-счетоводители, митнически посредници и комисионери; да търгуват с държавни, общински и гарантирани от държавата ценни книжа и с благородни метали; да бъдат членове на управителни съвети, контролни съвети, директори, поддиректори, прокуристи и търговски пълномощни-

ци в каквито и да било обществени или частни кредитни учреждения или банки; такива лица са длъжни в едномесечен срок да напуснат службите, които заемат; на тяхно място се назначават за временни членове на управителния и контролния съвет само българи; събрания за избиране на редовни членове трябва да се свикат в тримесечен срок; да бъдат собственици и управители на аптеки, дрогерии и санитарни магазини; съществуващите се ликвидират в срок от една година, като се обявяват за свободни. Който не изпълни тези разпоредби, се наказва с тъмничен затвор и глоба от 4 000 до 50 000 лв., като неговият капитал се изземва.

В никое дружество или предприятие, в което не е изключен достъп на лица от еврейски произход, не се допуска те да заемат за всеки вид чиновническа служба повече места от българи. Там, където капиталът не е предимно еврейски, те не могат да участват в ръководните служби като членове на управителни и надзорни съвети, директори, прокуристи и други. Службите, които не могат да се заемат от тях, трябва да бъдат освободени в месечен срок. За неизпълнение наказанието е тъмничен затвор и глоба от 1 000 до 30 000 лв.

Забранява се прехвърлянето на предприятия, акции, дялове и участие с капитал, както и на недвижими имоти и учредяване на вещни тежести върху тях, принадлежащи на лица от еврейски произход на чужди поданици или дружества с чужди капитали. Всички сделки, извършени противно на тези разпоредби, са нищожни. Нищожно прехвърлените права се изземват. Тези разпоредби се отнасят и за сделките на лица от еврейски произход, извършени след 1.09.1940 г., а за сделките им с акции – от последното общо събрание на дружеството. За тях се дава шестмесечен срок, в който придобилият права е длъжен да ги прехвърли на лица от български произход. След изтичането на срока непрехвърлените права се изземват. Лицата от еврейски произход не могат да участват като предприемачи в обществени предприятия, концесии и доставки лично или чрез подставени лица. Заварените предприятия се довършват, а концесиите се ликвидират.

Наредбите на *Закона за защита на нацията* не се прилагат спрямо лицата от еврейски произход, родени в България, които имат непрекъснатото местожителство в страната и са български поданици, приели християнството до 1.09.1940 г., а също и спрямо тези, които до същата дата са встъпили в брак с лице от български произход и са приели християнството до влизане на закона в сила. Този, който не изпълни разпоредба на властта, издадена въз основа на него, се наказва с тъмничен затвор и глоба от 1 000 до 30 000 лв. Длъжностно лице, което не изпълни или изпълни, не както трябва, разпоредбите на закона, се наказва по същия начин и се уволнява. Лицата, които укриват или спомагат, за да се прехвърлят на чужди поданици, чужденци по произход или дружества с чужд капитал имущества, принадлежащи на лица от еврейски произход или подлежащи на изземва-

не отговарят солидарно до размера на най-голямата стойност, която имат въпросните имущества.

Наредбата-закон за съдене виновниците от Народен съд от 6.10.1944 г. и „пълното унищожаване на фашистките управници”

В мотивите към *Наредбата-закон за съдене от Народен съд виновниците за въвличане България в Световната война срещу съюзените народи и за злодеянията, свързани с нея*, се чете, че: „на 9.09.1944 г. бе съборено управлението, което от 1.01.1941 г. насочи държавния ни кораб по пагубен път и изправи страната ни пред катастрофа. България бе хвърлена в Световната война против съюзените демократични държави за цели, чужди на народните интереси. Страната ни бе превързана към Германия, която започна войната за поробване на европейските народи и за световно господство. България бе сведена до положението на германски васал. На народа бе отнета всяка възможност за въздействие върху провежданата политика. Парламентарното мнозинство не беше народно представителство: то превърна законодателната власт в изпълнителен орган на правителството. Депутатите от мнозинството бяха подбрани от правителството и наложени от полицията в едни избори, в които нямаше свобода на политическата организация, слово и печат. Със свиреп терор, със смъртни присъди по закона за защита на държавата, концентрационни лагери, страшни изтезания в полицията, безогледни убийства и палежи по градовете и селата, с изстребване на смелите народни борци-партизани по горите – се подавяше всяка народна съпротива.

С акта на 9 септември се даде възможност да се предприемат усилия за отклоняване на съдбоносната опасност, която застрашава родината ни. Решителна стъпка ще се направи, като по тържествен начин се посочи, че българският народ няма нищо общо с виновниците за водената политика. Това ще да стане с присъдата на един народен съд, която е общо народно искане и върховен държавен интерес. Тя ще донесе удовлетворение на измъчения народ, който е понасъл и ще понася последиците на водената политика. С тази присъда ще се подсилят позициите на България пред съюзените демократични държави и ще се възстанови доброто ѝ име пред свободолюбивите народи в света” (*Мотиви към НЗСВНС*, 1944, с.1).

И така, създаден е Народен съд за съдене на извършилите престъпни деяния, предвидени в наредбата-закон: министри от правителствата през времето от 1.01.1941 г. до 9.09.1944 г., народни представители от XXV Обикновено народно събрание и други граждански или военни лица. Наказват се с временен или доживотен строг тъмничен затвор, или със смърт и глоба до 5 000 000 лв.: лицата, които след 1.01.1941 г. са изложили сигурността на държавата или са поставили народните интереси в опасност, било като са сключили международни договори с воюващи държави, било като са взели решение да обявят война и да водят война; ръководните

лица, които след 22.06.1941 г. са заповядали действия, нарушаващи обявления неутралитет към СССР, и с това са вложили международното положение на България; лицата, които във връзка с обявяването и воденето на войната с Англия и САЩ не са изпълнили своето служебно задължение, като не са взели мерки за предпазване на народа и държавата от морално и материално увреждане; лицата, които със своите действия, писания, слово или по друг начин са допринесли дейно и съществено за извършването или провеждането на въпросните деяния; лицата, които са използвали своите връзки с властта или с воюващите държави, или служебното си положение, за да набавят за себе си или за друго противозаконна облага; лицата, които са били в служба на Германия или на съюзниците ѝ, като дейно и съществено са допринесли за провеждането политиката на тези държави във вреда на интересите на българския народ; лицата, които са изпращали наши войски в Югославия и Гърция, за да преследват народоосвободителните войски на тези страни, както и онези военни лица, които със своите действия или бездействия са станали причина да се поставят в опасност нашите войски; лицата, които във връзка с водената външна и вътрешна политика са заповядали, поощрили или извършили убийства, тежки телесни повреди, палежи, грабежи, обири и изтезания; лицата, които са служили и предавали на полицията, жандармерията и войската сведения, които са се отнасяли до безопасността или важни интереси на партизаните или борците за народните свободи; следователи, прокурори и съдии, които при предварителното дирене или с издадените присъди са проявили явно пристрастие и грубо престараване с цел да подкрепят провеждания над народа терор, безправие и насилие.

Лицата, които са укрили или са оказали помощ на някого да избяга от Народния съд, като са знаели или е трябвало да предполагат, че е извършил престъпление, се наказват със строг тъмничен затвор от пет до петнадесет години; отговорност не носят съпруга, съпругата, възходящите, низходящите, братята и сестрите. Виновните се лишават от граждански и политически права временно или завинаги. Съдът присъжда в полза на държавното съкровище целия имот на осъдения или част от него. Смъртта на лице, настъпила преди или след възбуждане на обвинение, не пречи да се издаде присъда за конфискация.

Министерският съвет назначава един главен народен обвинител и необходимия брой обвинители. Те с най-голяма бързина събират обвинителния материал, възбуждат обвинението, определят мярката за неотклонение, изготвят обвинителния акт и поддържат обвинението пред съда. Народният съд се състои от народни съдии – пълнолетни български поданици от двата пола, избрани от областните комитети на ОФ, и от назначени съдии от министъра на правосъдието. Всеки комитет избира тридесет народни съдии от най-добрите граждани от градове и села. Разпределението на съставите става по следния начин: образуват се един или

повече състави по тринадесет члена за съдене на министрите и народните представители; четирима от съдиите са назначени, а останалите – от посочените от комитетите. Те заседават в София. Старшият от назначените съдии е председател; според числеността на подсъдимите за всяка област се образуват състави, състоящи се от един назначен съдия за председател, и четирима, посочени от съответния комитет. Тези състави заседават в областните центрове или в някой от околийските центрове; в случай, че някой от назначените съдии бъде възпрепятстван да участва, той се замества от друг.

Обвинителният акт се изпраща на съответния съд, който връчва преписи на подсъдимите; те могат да направят своите възражения и да посочат доказателства в седемдневен срок. В най-кратък срок съдът насрочва разглеждането на делото, като диренето се извършва свободно, по разум и съвест. За отсъстващите подсъдими то се разглежда неприсъствено. Всеки подсъдим има право най-много на двама защитника. След приключване съдебното дирене, изслушване на обвинението и защитата и последната дума на подсъдимите съдът постановява мотивирана присъда, неподлежаща на обжалване и одобрение. Присъдите се изпълняват незабавно от прокурорите при областните съдилища.

Народният обвинител налага възбрана и запори върху имотите на лицата, привлечените под отговорност. Наследниците са длъжни да декларират всички имуществена на починалия в петнадесетдневен срок. Трети лица, които притежават или държат подобни имуществена, са длъжни да ги декларират седемдневен срок. За неизпълнение на това наказанието е строг тъмничен затвор и глоба до 1 000 000 лв. Укритите имуществена се конфискуват. Всички отчуждения и учредявания на вещни права върху имуществена на осъдените, извършени след 1.06.1944 г., са нищожни по право спрямо държавата. До доказване на противното се считат за собственост на обвиняемия прехвърлените имоти след 1.01.1941 г. върху съпруга, възходящи и низходящи сродници, братя, сестри или низходящите от тях. Същото се отнася и до имотите, придобити след същата дата от съпругата и малолетните деца, освен тези по наследство.

Наредбата-закон за защита на народната власт от 17.03.1945 г. и „посегателствата на класовия враг”

Изграждането и укрепването на народнодемократичната държава е основна задача в процеса на нашата социалистическа революция. Тя представлява главно оръдие за опазване на революционните придобивки на трудещите се и за построяването на комунистическото общество. Поради това самата социалистическа държава се нуждае от ефикасна защита срещу престъпни посегателства. Това обяснява защо още в началните месеци след 9.09.1944 г. пър-

вите съществени законодателни актове, свързани с изграждането на новото, народнодемократично наказателно право, бяха насочени именно към тази цел.”
(Ненов, 1956, с.28)

Въпросната наредба-закон е насочена към ефикасна защита на социалистическата държава от престъпни посегателства, които са няколко групи. На първо място са непосредствените посегателства на класовия враг срещу народната власт, срещу изгражданата държавно-политическа организация като форма на пролетарска диктатура. И поради това се предвидени строги наказания за: образуване, ръководене, членуване в организация, която си поставя за цел събарянето, подравянето или отслабването на народната власт; извършване със същата цел на опит за преврат, бунт, метеж, терористични актове или общоопасни престъпления; участие в група, съставена за извършване на някое от въпросните престъпления; прояви на противодържавна (контрареволуционна) агитация и пропаганда; деяния, насочени против бойната способност и дух на българската войска. Второ – престъпления против икономическите основи на народната власт, развиващата се социалистическа собственост и стопанска дейност, съобразена със вътрешната политика на БКП. В тази насока са кодифицирани като престъпления: диверсионни действия, свързани с посегателства върху ресурси, сгради и съоръжения, унищожаване или разграбване на хранителни запаси; действия на саботаж на частни собственици и обществени служители; включени са и елементи на вредителство. Трето: предвидени са наказания за помагачество и укривателство, както и за недоносителство във връзка с всички престъпления в наредбата. Накрая, налице са и законови състави, които не са държавни престъпления, но съществено засягат укрепването на народната власт: вредоносно превишаване с власт и посегателства против живота и здравето на военни и лица от милицията.

В тази наредба-закон смъртното наказание (или алтернативно на него – доживотен строг тъмничен затвор) е предвидено за всички непосредствени посегателства на класовия враг срещу народната власт. С доживотен или временен строг тъмничен затвор се наказват противодържавната (контрареволуционна) агитация и пропаганда; престъпленията, насочени против бойната способност на войската; помагачеството и укривателството. За диверсия и саботаж наказанието е смърт или доживотен затвор, а за вредителство и недоносителство – тъмничен затвор, с който се санкционира и разпространението на фашистка литература и увреждането на „добрите отношения с приятелска държава”. Вредоносното превишаване с власт се наказва със строг тъмничен затвор до пет години, а убийството или тежката телесна повреда, причинена на военен или милиционер – със смърт или доживотен затвор.

Всички, осъдени по *Наредбата-закон за защита на народната власт*, се лишават от гражданските и политическите права, посочени в

Наказателния закон. Съдът може да наложи и глоба в размер до 500 000 лв. Вещите, предназначени за извършване на дадено престъпление, както и онези, които пряко са послужили за неговото осъществяване, се отнемат. За престъпления, които се наказват със строг тъмничен затвор или с по-тежко наказание, съдът постановява и конфискация на имуществото на виновния.

Със закона от 7.04.1948 г. нормите на *Наредбата-закон за защита на народната власт* цялостно са пренесени в *Наказателния закон* от 21.02.1896 г., чиято глава 1-ва е отменена: това са законови състави, които са свързани с вече премахнатия монархически институт. Всички те съдържат престъпления за насилствени действия и оскърбления против държавния глава и членове на семейството му. На тяхно място под названието Измяна са включени съставите на *Наредбата-закон за защита на народната власт*. В тази поредица най-напред се намират престъпленията образуване и членуване в противодържавна организация и посягане на установената държавна власт. Създаден е и състав за опит за преврат и извършване на бунт, метеж, терористични актове или общоопасни престъпления от лице, независимо от това дали се числи към организация или група. Опитът се санкционира със същата наказателна строгост както и довършеното престъпление: ръководителите и организаторите – със смърт, а членовете – със строг тъмничен затвор или със смърт. На второ място е съставът, който предвижда смърт или доживотен строг тъмничен затвор за извършване на диверсионни актове. Тук са кодифицирани като престъпления: влизане или зачисляване във въоръжена група; проповядване или възхваляване на изменнически престъпления, расова ненавист, разпространение на фашистка литература или неподчинение на народната войска или милиция; престъпни деяния с цел намаляване боевата способност и борческия дух на българската войска; разпространение на неверни слухове, съобщения и твърдения, засягащи войската, властта, общественото спокойствие и отношенията с приятелска държава; образуване и участие в банда с цел смутове и извършване на престъпления в приятелска държава, както и увреждане на отношенията с друга държава. На трето място се намира съставът, който квалифицира подпомагането и укриването на всички престъпления, които представляват измяна и които се наказват със строг тъмничен затвор; от това правило се изключват всички низходящи, възходящи, съпрузи, братя и сестри. Предвиден е доживотен затвор или смърт за убийство или телесна повреда на длъжностно лице, военнослужещ или милиционер при изпълнението на служебните им длъжности. Квалифицирани са съставите за саботаж, който се наказва със строг тъмничен затвор, а при тежки случаи – с доживотен затвор или със смърт. Съзнателният отказ от участие в нелегална организация и доброволното предаване на властта се освобождава от отговорност; но, ако тя е влязла в действие, участниците се наказват при крайно смекчаващи вината обстоятелства.

Недоносителството също представлява измяна: който знае, че се подготвя или че е извършено някое от престъпленията и не съобщи на властта, се наказва с тъмничен затвор. Накрая се намират съставите за печатане на нелегални произведения и за вредоносно превишаване с власт, а също и член 105, който предвижда лишаване от всички граждански и политически права, конфискация на „оръдията“ на престъплението и конфискация на имуществото на осъдените за измяна. Съдът може да наложи като допълнително наказание глоба до 500 000 лв.

Наказателният закон от 13.02.1951 г. и наказанието „поправителен труд без лишаване от свобода“

Това е първият закон, който, според юристите от този период, обединява в системно цяло наказателните разпоредби на социалистическото право. В мотивите на неговите вносители се казва: „той действително е нов закон, и то не само защото е изграден върху социалистически принципи. Той е нов и по съдържание, и по форма, и по систематика, и по строеж на правните норми. Най-важното е, че законът почива върху социалистически схващания за двете основни понятия – престъплението и наказанието. Нови, породени от новите условия в НРБ, са и специалните престъпни състави. *Наказателният закон* има за задача да пази НРБ и установения в нея обществен строй и правен ред. Тази задача се състои в запазването на НРБ като социалистическа държава, създадена в резултат на борбите, които българският народ води против фашистката власт, и на победата на народното въоръжено въстание на 9.09.1944 г” (*Мотиви към НЗ*, 1951, с.1).

Една предистория: в навечерието на революцията от октомври 1917 г. в Русия, Ленин формулира трите задачи на наказателната политика на бъдещата социалистическа държава. Първо, пролетарската революция трябва да разруши из основи буржоазния съдебен апарат и да създаде нови наказателни органи. Второ, работническата класа не може да задържи властта и да построи новия обществен строй без решителна борба, включително и със средствата на наказателното правосъдие, против всяка съпротива на свалените експлоататорски класи. Трето, още в първите дни на революцията наказателното правосъдие трябва да бъде класово оръдие и за възпитание на хората в духа на социалистическото общество.

На този фон става видима двойната роля на наказанието: то трябва да съчетава репресията с убеждението, и следователно има за цел „да обезоръжава и обуздава народните врагове и да възпитава неустойчивите елементи от средите на трудещите се” (Райчев, 1959, с.79). Налице са две задачи, които изграждат наказателната икономия на социалистическото общество: принуждение и възпитание. От тях произтичат и конкретните изисквания за една ефикасна наказателна политика: наказанието като форма на принуда е необходимо само дотолкова, доколкото преследваните

цели не могат да бъдат постигнати с възпитателни средства и по пътя на убеждението; смъртното наказание и лишаването от свобода са оправдани само в случай, че другите санкции, в които преобладават възпитателни елементи, не са достатъчни; при изпълнение на наказанието целите за поправка и превъзпитание на осъдените и за възпитателно въздействие върху гражданите имат предимство пред целите за отнемане възможността за извършване на нови престъпления и за сплашване.

Наказателният закон от 1951 г. дефинира целта на наказанието като органично съчетаване на два момента: на принудително и на възпитателно въздействие. В мотивите към него се казва, че: „в преходния период, през който нашата народнодемократична държава е принудена да води борба с народните врагове и с престъпността, наказанието се явява необходимо оръжие в ръцете на властта. Използването на това оръжие обаче трябва да става най-целесъобразно, за да се гарантират както силата на репресията, така и възпитателното въздействие върху морално неустойчивите елементи. Ролята на наказанието е да подпомага прогресивното развитие на обществото чрез отстраняване на онези, които го спъват със своята престъпна дейност” (*Мотиви към НЗ, 1951, с.2*).

И така, през преходния период наказанието трябва да почива на принципа на революционната целесъобразност: то има класова природа и е оръжие в ръцете на работническата класа за опазване на установения от нея държавен и обществен ред. Престъпните посегателства на съборените от власт вражески елементи срещу народната власт са пряк израз на класовата борба и срещу тях са необходими решителни мерки. Победата на социалистическата революция изисква съпротивата на реакционните класи да бъде безпощадно смазана. Принципните начала на революционната целесъобразност налагат нито едно престъпление да не остане неразкрито и нито един престъпник – ненаказан.

Но заедно с това наказанието има и друга съществена роля. То е „напълно годно средство” не само за репресия и изолиране, но и за конструиране на цяла една властова позитивност – то трябва да подпомага прогресивното развитие на социалистическото общество. Налице е принцип на умереност и пестеливост на репресията, на един рационален минимум, без който целите за защита на обществото и за ограничаване на престъпленията не биха могли да се постигнат, въпреки най-пълното използване на по-леки методи. Да, наистина, враговете на народа трябва да бъдат ликвидирани и то колкото се може по-бързо, но за всички останали е необходима изправителна технология. Предупредителното значение на наказанието се определя не от неговата строгост и жестокост, а от неговата неизбежност. Оттук и третият принцип: не една всеобща наказателна мекота; едно строго ограничаване на законовата репресия, а диференциран и индивидуализиран подход; следователно, не еднотипни и монотонни наказания, а действително разнообразие от превантивни, изправител-

ни и възпитателни мерки. Накратко, налице са три ръководни принципа, около които се конструира наказателната икономия на социалистическото общество.

Подобна икономия на репресията можем да разчетем и в логиката на *Наказателния кодекс* от 10.02.1956 г. Наказанието се налага с цел: да се обезвредят враговете на народа; да се отнеме възможността на дееца да върши други престъпления; да се поправи и превъзпита той към спазване правилата на социалистическото общежитие и да се въздейства възпитателно върху другите членове на обществото. Отново виждаме тази двойна роля: от една страна, наказанието е властови инструмент за изграждане на социализма, от друга – педагогически метод за преодоляване на наследството от капитализма. То трябва да допринесе за социалистическото възпитание на трудещите се, които са „заразени от болестите на буржоазното разложение“; да служи за средство за преодоляване на преживелиците на капитализма в тяхното съзнание, които довеждат до нарушения на социалистическия ред, право и морал. И защото обществената опасност на дееца пряко зависи от степента, в която остатъците от буржоазното възпитание, намерили израз в извършеното престъпление, са вкоренени в неговото съзнание; именно тя определя и възможността да се действа възпитателно върху него. Добре разбирате: историческият генезис на престъпността се намира в социалните корени на буржоазното общество; социалистическото общество само по себе си не може да създава престъпност; ако през преходния период тя все пак съществува, то това се дължи единствено на „остатъците от миналото“. Въпрос на конкретно време е тя да бъде ограничена, а в обозрима перспектива – напълно ликвидирана. Наказанието е ключов инструмент в този прогресивен процес на ускорено преодоляване на буржоазното наследство.

Но кое е онова генерализирано средство за превъзпитание на неустойчивите елементи, които трябва да станат пълноценна част на бъдещото социалистическо общество? Отговорът в историческа перспектива е почти очевиден. Това е трудът, който е „дълг и въпрос на чест за всеки гражданин“; поправителният и колективен труд; възпитателното и благотворно въздействие на общественополезния труд. Ето юридическата аргументация: „социалистическото правосъдие решително скъсва с култа към затвора и поставя в центъра на своята пенитенциарна система трудът, изправителния и възпитателен труд, който осъденият извършва под въздействието и подкрепата на другарския трудов колектив. Изключителното значение, което в системата на социалистическото право получи поправянето чрез труд, намира своя израз и в установяване на нова и непозната за буржоазното право наказателна мярка: изправителна работа без лишаване от свобода“ (Ненов, 1956, с.132).

Няма съмнение, че под принудителен труд тук се разбира обществен труд с два свързани елемента: колективен интерес от наказването на

осъдения и видим, контролируем характер на наказанието. По този начин престъпникът заплаща двойно: първо – чрез работата, която извършва, и втори път – чрез знаците, които произвежда. И поради факта, че безделието е основна причина за огромната част от престъпленията: следователно, става дума за универсална социалистическа педагогика на труда. Поправителният труд трябва да бъде една от съществените страни на превъзпитанието и постепенното преобразуване на осъдените. Той не трябва да бъде разглеждан като допълнение и, така да се каже, като утежняване на наказанието, а като смекчаване, лишението от което вече не е възможно. Всеки осъден е длъжен да се труди; никой не може да бъде принуждаван да остава незает. Накратко, социалистически принцип на труда като морално задължение и като законно право. За това свидетелства и една от първите промени в *Наказателния закон* от 1896 г., направена с изменението от 7.04.1948 г., когато в него е добавен нов текст. Той гласи, че: „съдът може да замени наказателното запиране или тъмничния затвор с принудителна трудово-възпитателна работа” (ЗИНЗ, 1948, с.2). По-късно този текст е прехвърлен в *Наказателния кодекс* от 1956 г.: „при изключителни или многобройни смекчавачи обстоятелства съдът може да замени лишаването от свобода с поправителен труд” (НК, 1956, с.7).

Спрямо буржоазното юридическо развитие през периода 1944-1956 г. социалистическото право създава две нови наказания: поправителен труд без лишаване от свобода и обществено порицание. Несъмнено и двете „инновации” са насочени не към репресивната цел на наказанието, а към неговата позитивна задача – поправяне и превъзпитание на осъдените. *Наказателният закон* от 1896 г. предвижда: главни наказания – смъртно наказание; строг тъмничен затвор; тъмничен затвор; запиране (арест) и глоба; допълнителни – лишение от права; конфискация на определени предмети; обнародване на присъдата. *Наказателният кодекс* от 1956 г. посочва, че наказанията са: лишаване от свобода; поправителен труд без лишаване от свобода; конфискация на част или на цялото имущество; глоба; лишаване от права и обществено порицание. Сравнителната тежест на тези наказания се определя по реда им, като три дни поправителен труд се равняват на един ден лишаване от свобода. За най-тежките престъпления, които заплашват основите на народната република, както и за други особено опасни престъпления като временна и изключителна мярка се предвижда смъртно наказание, което се изпълнява чрез разстрел.

Именно тук трябва да се посочи, че в системата от права, които съдът може да отнеме чрез присъда, *Наказателния кодекс* от 1956 г. не прави радикални изменения по отношение на *Наказателния закон* от 1896 г. Разбира се, налице е съдържателна промяна в акцентите; следователно, в относителната тежест на отнемането на дадени граждански и политически права. Осъденият може да бъде лишен от следните права: да бъде избираем и избираем; да заема определена държавна или обществена длъжност;

да упражнява определена професия; да получава определена пенсия; да упражнява родителски или настойнически права и да носи ордени или отличия. Лишаването от второто и шестото право може да бъде налагано при всяко осъждане за престъпление по служба. Сроктът за лишаване от права се определя от съда и надминава срока на лишаване от свобода най-много с три години. Той се брои от влизането на присъдата в законна сила, но осъденият не може да се ползва от правата, от които е лишен, преди да е изтърпял наказанието лишаване от свобода. Сроктът за лишаване от права се намалява с толкова време, с колкото е намалено лишаването от свобода поради помилване, работа или приспадане на предварителното задържане. Осъденият на смърт се лишава от права завинаги. Когато смъртното наказание бъде заменено с лишаване от свобода, лишаването от права завинаги се заменя с лишаване от права за срок, три години по-дълъг от срока за лишаването от свобода. След изтичане на срока, осъденият може отново да упражнява правата, от които е бил лишен с присъдата.

И така, в центъра на наказателната система на социалистическото общество стоят не само и не толкова смъртното наказание и лишаването от свобода (да, те са необходими и оправдани най-вече спрямо „враговете на народа” и криминалните престъпници), колкото поправителният труд като генерализиран инструмент за изправителна намеса. В *Наказателния кодекс* от 1956 г. е уреден неговият режим на изтърпяване: поправителният труд може да бъде от един ден до една година. Това наказание се изтърпява без лишаване от свобода в мястото, където осъденият работи, като от възнаграждението му се удържа съгласно постановеното от съда в присъдата до 25% в полза на държавата и времето не се зачита за пенсия и за трудов стаж. Но поправителният труд не само е самостоятелно и алтернативно наказание, а и най-важното политическо средство за постепенно превъзпитание на лишените от свобода; той е основният модулатор на наказателното затваряне, което не може да бъде чисто и просто едно изолиране от социалистическото общество. Точно това се твърди, когато се заявява, че лишаването от свобода, което може да бъде от един ден до двадесет години, „се съпровожда с подходяща работа, която се зачита за намаляване на срока на наказанието, като два работни дни се считат за три дни лишаване от свобода” (НК, 1956, с.3).

Да обобщим: в центъра на наказателната икономия на социалистическото общество се намира трудово-изправителното въздействие върху неговите неустойчиви членове. Неслучайно сред българските юристи от периода 1944-1956 г. е налице пълен консенсус, че именно то коренно отличава нашата система на възпитателно въздействие от режима на буржоазните пенитенциарни системи. На този фон става разбираем политическият завет на Ленин към цялата бъдеща история на социалистическото право, който през 1919 г. заявява, че в областта на прилагането на наказанието е необходимо: да има по-голям процент условно осъждане; да

има по-голям процент обществено порицание; по-често да се заменя лишаването от свобода с поправителен труд; по-често да се заменя затворът с възпитателни учреждения; масово да се въведат другарските съдилища (първо в армията и сред работниците). И да се привлече цялото трудово население към изпълнение на съдийските задължения в тях, и така буржоазната система от законови наказания постепенно да бъде заменена със социалистическа система от възпитателни мерки.

Но коя е стратегическата задача на възпитателното наказание; коя е пределната цел на трудово-исправителното въздействие върху осъдените? Тази цел или задача е тяхното цялостно трансформиране и ускорено изграждане на един нов субект, непознат до този момент в човешката история. Наказателната система чрез поправяне и превъзпитание на неустойчивите членове на обществото представлява машина за производство на социалистически хора.

Наказателният кодекс от 2.04.1968 г. и „лишаването от право на местоживеење”

На 2.04.1968 г. в НРБ е приет нов *Наказателен кодекс*. Въпросът: каква държавна политика трябва да бъде реализирана чрез този закон, който необходимо съответства на „изграденото развито социалистическо общество и обезпечава неговата ефикасна защита”? Отговорът: икономията на наказателната репресия в българския вариант на класическия социализъм съдържа три основни момента. Първо, да се използва възможният минимум репресия, като в структурата на наказателните мерки оптимално се съчетаят принудителните с възпитателните елементи. В социалистическото общество е налице тенденция престъпността да намалява, в резултат на което сферата на действие на държавната намеса в борбата срещу нея се стеснява, а полето на приложение на моралния фактор се разширява. Второ, максимално да се повиши ефективността на възпитателното въздействие чрез диференциране на наказателната отговорност и усъвършенстване на системата от законови санкции. Поради това за тежките престъпления и опасните рецидивисти са предвидени строги наказания, а за леките нарушения е установена възможност за съдебна намеса без изолиране на деца от обществото. Трето, ускорено да нарасне ролята на социалистическата общественост в борбата с престъпността чрез замяна на наказателната репресия с мерки за педагогическо въздействие. Резултатът: личното убеждение и възпитателното въздействие са необходимите инструменти за успешното приложение на правните норми.

И така, властовата стратегия е да се повиши социалната ефективност на наказанието, което трябва да съответства на новите исторически условия, в резултат от изграждането на развитото социалистическо общество. Да направим едно доказващо сравнение. Според кодекса от 1956 г. наказанието се налага с цел: да се обезвредят враговете на народа; да се отнеме

възможността на деца да върши други престъпления; да се поправи и превъзпита той към спазване правилата на социалистическото общежитие; да се въздейства възпитателно върху другите членове на обществото. Кодексът от 1968 г. посочва, че то се налага с цел: да се поправи и превъзпита осъденият към спазване на законите и правилата на социалистическото общежитие, да се въздейства предупредително върху него и да му се отнеме възможността да върши други престъпления и да се въздейства възпитателно и предупредително върху другите членове на обществото.

Различията са повече от очевидни: според кодекса от 1968 г. специалната и генералната превенция се постигат най-напред чрез възпитателно въздействие; след това – чрез предупредително въздействие; и едва накрая – чрез възпиращото въздействие на принудителното затваряне. Оттук и практическата необходимост от диференциране на методите, от по-голямо разнообразие на възможните санкции: разширяване кръга на наказанията без лишаване от свобода; строги процедури за определяне на наказанието при повторност и рецидив; гъвкави правила за прилагане на възпитателните мерки спрямо непълнолетните; повече предпоставки за условно осъждане и предсрочно освобождаване; широко прилагане на освобождаване от изтърпяване на наказанието чрез регламентирана замяна с мерки за обществено въздействие. Мотивът: това законово разнообразие е насочено към по-пълното използване на потенциалните възможности на наказателната репресия в борбата с престъпността с оглед на повишаване на нейната ефективност при прилагане на възможно най-меки форми на възпитателно въздействие.

Нека да сравним двете социалистически системи от наказания: през 1956 г. са предвидени смъртно наказание; лишаване от свобода; поправителен труд без лишаване от свобода; конфискация на част или на цялото имущество; глоба; лишаване от права; обществено порицание. През 1968 г.: смъртно наказание; лишаване от свобода; поправителен труд без лишаване от свобода; конфискация на наличното имущество; глоба; задължително заселване без лишаване от свобода; лишаване от право да се заема определена държавна или обществена длъжност; лишаване от право да се упражнява определена професия или дейност; лишаване от право на местоживее в определено населено място; лишаване от право на получени ордени, почетни звания и отличия; лишаване от военно звание; обществено порицание. Логичната предпоставка: налице е процес на цялостно смекчаване на репресията съобразно принципа, че най-важното в борбата с престъпността не е строгостта или продължителността на наказанието, а неговата неизбежност. Това е процес на хуманизиране на социалистическото право и закон, на намаляване на тежестта на санкциите за леките престъпления, на засилване на моралните и възпитателните елементи, на ограничаване на принудата и изолацията, на широко приложение на условното осъждане и освобождаването от наказателна отговорност. За това

свидетелства и логиката на социалистическия законодател, който при изграждане на системата от санкции в кодекса от 1968 г. се е ръководил от реалното състояние и динамиката на престъпността. Налице е относителна устойчивост, а през отделни периоди дори и увеличаване на абсолютния брой на някои видове престъпления. Това е наложило да се запазят най-тежките видове наказания, но и да се въведат нови мерки, които ще допринесат за постигане на целите на закона при най-пестеливо използване на репресията. Законодателният резултат: запазена е основната част от прилаганите до този момент наказания; заменено е единното “лишаване от права” с отнемане на различни видове права; въведено е едно единствено ново наказание – задължително заселване.

Но отвъд юридическата логика е задължително да бъдат поставени няколко социологически въпроса. Първият въпрос е: дали зад официалния манифест на социалистическото право, закон и юристи за “всеобщо смекчаване на репресията”, зад този, представян като еднороден и хомогенен, процес на санкционираща пестеливост не се крие нова форма на рационалност на наказателната икономия. В действителност, въпросната форма на рационалност е свързана с една всестранна, детайлна и прецизна диференциация на обекта на властова намеса: от една страна, максимална наказателна строгост спрямо повторната и рецидивната престъпност, от друга – предупредителни и възпитателни мерки спрямо леките престъпления, първичните престъпници и непълнолетните правонарушители.

Вторият въпрос е: да, наистина, ако на нивото на интензивността на наказанието може да бъде посочено известно смекчаване, то на нивото на неговия социален мащаб трябва да се диагностицира едно по-цялостно и по-дълбоко проникване в българското общество. За намаляването на строгостта на репресията социалистическите юристи най-често посочват като централен аргумент ограничаването на приложното поле на смъртното наказание. Като допълнителен аргумент те изтъкват значимото увеличаване на сферата на социално действие на наказанията без лишаване от свобода: поправителен труд, конфискация и глоба. Но всички тези юридически доказателства касаят единствено интензитета на репресията, а не нейната всеобхватност и дълбочина. За обратната страна на въпросния процес свидетелства разпадането на единното наказание лишаване от права на пет самостоятелни санкции, които фактически представляват отнемане на “граждански” права. Това показва нова фаза в разгръщането на наказанието, при което то вече се насочва към все по-голям кръг от различни „права”; следователно се стреми да подчини все повече аспекти на живота на индивида, свързани с неговата обществена, професионална и лична активност. На свой ред, този процес свидетелства за ускорено нарастване на социалния обхват на полезно действие на наказателното право в социалистическото общество. Важен пример за въпросната посока на юридическо развитие е въведеното през 1958 г. наказание лишаване от

право на местожителство в столицата и окръжните градове. В кодекса от 1968 г. то вече е формулирано по различен начин: като лишаване от право на местоживеене в определено населено място. „Предназначението на това наказание е да се изведе осъденият от един кръг, в който му е било оказано отрицателно влияние, да се откъсне от една среда, която е улеснила престъпната му дейност, да се постави при условия, които изключат възможността за нейното продължаване” (Лютов, 1972, с.43). Но началното ограничаване на санкцията единствено до лишаване от право на местожителство в столицата и окръжните градове не е могло да реши така поставената задача. Като резултат през 1968 г. е въведена новата юридическа формула, с което на практика социалният обхват на въпросното наказание е максимално разширен. На съда е предоставено правото на суверенно решение: кое трябва да бъде онова населено място, от което осъденият ще бъде лишен с цел минимализиране на оказаното отрицателно въздействие и нуждата от преодоляване му в бъдеще.

Третият въпрос е: дали в действителност не сме свидетели на един важен политически преход в самия доминиращ принцип на социалистическото наказание; преход от законова санкция към мерки за сигурност, от изправително затваряне към постоянен надзор, от лишаване от свобода към задължително заселване. Накратко, дали „прогресивното хуманизиране на наказанието” не прикрива един друг процес, свързан с ускорено възникване на нова система за социална защита, която има за цел да осигури тоталния контрол върху осъдените (освободените) субекти. Очевидно е, че тази система от мерки за сигурност не се покрива нито със затворническата институция („лишаване от свобода”, където осъденият е под надзор на специализиран персонал), нито с държавните предприятия и учреждения („поправителен труд”, където той е под надзор на другарския колектив), нито със санкциите от имуществен и финансов порядък („конфискация” и „глоба”, които имат важно, но еднократно значение). В подкрепа на тази теза свидетелства и единственото ново наказание, включено в кодекса от 1968 г.: задължително заселване, което може да бъде налагано както самостоятелно, така и да следва лишаването от свобода. При него на преден план са поставени и превантивният характер, и възпитателната насоченост, и коригиращата мярка: да се ограничи възможността на осъдения да извършва нови престъпления, да се въздейства възпитателно върху него и да се подготви преходът му към пълна свобода. Въпросното наказание се състои в лишаване от право освободеният “затворник” да напуска определено населено място без разрешение на милицията за срок от една до три години, а при опасен рецидив – до пет години. Задължителното заселване се изтърпява без лишаване от свобода и се придружава с подходяща работа. Когато осъденият сам не може да си осигури трудова заетост държавните органи задължително го устройват на такава работа. Осъденият може да излиза извън района на своето местоживее-

не само с разрешение на прокурора. Когато задължителното заселване е присъдено заедно с лишаване от свобода, неговото изпълнение започва от момента на освобождаването. Принудителното задържане на осъдените в посоченото местоживееие се гарантира от “правото” на милицията при всяко отклонение да ги връща по най-бързия начин, а също чрез наказателната отговорност, предвидена за това престъпление: „който самоволно напусне мястото, в което изтърпява присъдата задължително заселване се наказва с лишаване от свобода до една година” (НК, 1968, с.7). Накратко, това наказание има за цел постоянно да държи осъдения в онова населено място, където съдът счита, че неговото пребиваване е най-безопасно от гледна точка извършване на нови престъпления и оказване на разложително влияние; и, следователно, да се създаде възможност за постоянен надзор върху неговото поведение и за своевременно предотвратяване на противообществени прояви. Наред с това, чрез принудителното включване в общественополезен труд и организираната възпитателна работа, се цели постепенното му изграждане като истински гражданин на социалистическото общество. Осъдените на задължително заселване могат да бъдат предсрочно освободени от изтърпяване на останалата част от наказанието, ако с примерно поведение и честно отношение към труда докажат, че са се поправили. Но, и това е важно допълнение към кодекса от 1968 г. с измененията му от 9.04.1982 г., ако осъденият без основателна причина откаже да работи, съдът е длъжен да замени задължителното заселване с лишаване от свобода в отношение три към един ден.

Накрая трябва да се допълни, че след 1989 г. и в досега действащия кодекс от 1968 г. по отношение на системата от наказания, в частност на системата от граждански и политически права са направени съществени промени. Разбира се, смъртното наказание е заменено с доживотен затвор, с или без право на замяна, а поправителният труд без лишаване от свобода – с пробация. От друга страна, наказанията лишаване от свобода, конфискация и глоба са най-важните според сега действащия български закон. С неговите изменения от 27.09.2002 г. задължителното заселване без лишаване от свобода и лишаването от право на местоживееие в определено населено място са отменени. Днес един законно осъден български гражданин може да бъде лишен от право да заема определена държавна или обществена длъжност, от право да упражнява определена професия или дейност, от право на получени ордени, почетни звания и отличия и от право на военно звание. Той все още може да бъде наказан и с обществено порицание.

ЛИТЕРАТУРА

- Георги Димитров и наказателната политика на държавата (1983) София: МВР.
- Долапчиев, Н. (1945) *Наказателно право*. София: Издателство на БАН
- Закон за защита на държавата (1924) *Държавен вестник*, 240, 25.01.
- Закон за защита на нацията (1941) *Държавен вестник*, 16, 23.01.
- Закон за изменение и допълнение на Наказателния закон (1948) *Държавен вестник*, 40, 7.06.
- Закон за изменение на Закона за защита на държавата (1925) *Държавен вестник*, 278, 16.03.
- Закон за изменение на Закона за защита на държавата (1925) *Държавен вестник*, 21, 29.04.
- Закон за изменение на Закона за защита на държавата (1941) *Държавен вестник*, 202, 12.09.
- Закон за изменение на Закона за изпълнение на наказанията (1982) *Държавен вестник*, 28, 9.06.
- Закон за изпълнение на наказанията (1969) *Държавен вестник*, 30, 15.04.
- Закон за изменение на Наказателния кодекс (1958) *Известия*, 13, 13.02.
- Лютов, К. (1960) *Към въпроса за определяне на наказанието*. София: БАН.
- Лютов, К. (1972) *Нови положения относно наказанията в НК на НРБ*. София: БАН.
- Мотиви към законопроекта за защита на държавата (1924) *Държавен вестник*, 240, 25.01.
- Мотиви към законопроекта за защита на нацията (1941) *Държавен вестник*, 16, 23.01.
- Мотиви към законопроекта за Наказателен закон (1896) София: Държавна печатница.
- Мотиви към законопроекта за Наказателен закон (1951) *Държавен вестник*, 13, 13.02.
- Мотиви към законопроекта за Наказателен кодекс (1956) *Известия*, 12, 10.02.
- Мотиви към законопроекта за Наказателен кодекс (1968) *Държавен вестник*, 26, 2.04.
- Мотиви към Наредбата-закон за съдене от народен съд виновниците за въвлечане на България в Световната война срещу съюзените народи и за злодеянията, свързани с тях (1944) *Държавен вестник*, 219, 6.10.
- Наказателен закон (1896) София: Държавна печатница.
- Наказателен закон (1951) *Известия*, 13, 13.02.
- Наказателни и устройствени закони (1982) София: Наука и изкуство.
- Наказателен кодекс (1956) *Известия*, 12, 10.02.
- Наказателен кодекс (1968) *Държавен вестник*, 26, 2.04.
- Наредба-закон за защита на народната власт (1945) *Държавен вестник*, 38, 17.03.
- Наредба-закон за съдене от народен съд виновниците за въвлечане на България в Световната война срещу съюзените народи и за злодеянията, свързани с тях (1944) *Държавен вестник*, 219, 6.10.
- Ненов, И. (1949) *Наказателен закон и странични наказателни закони със систематичен синтез на юриспруденцията*. София: Наука и изкуство.
- Ненов, И. (1954) *Същност и значение на наказателния закон на НРБ*. София: Наука и изкуство.
- Ненов, И. (1956) *Наказателно право на НРБ*. София: Наука и изкуство.

- Павлов, С. (1947) *Закон за наказателното съдопроизводство. Текст и синтез на юриспруденцията на ВКС*. София: Наука и изкуство.
- Павлов, С. (1959) *Наказателен процес на НРБ*. София: Наука и изкуство.
- Паликарски, П. 1986. *Наказателноизпълнително право на НРБ*. МВР, София.
- Постановления и тълкувателни решения на Върховния съд на РБ по наказателни дела, 1953-1990* (1990), София: Съюз на юристите в България
- Правилник за изпълнението на наказанието „поправителен труд без лишаване от свобода“* (1961) *Известия*, 61, 17.07.
- Правилник за прилагане на Закона за изпълнение на наказанията* (1982) *Държавен вестник*, 66, 20.08.
- Райчев, П. (1959) Очерк върху развитието на българското народнодемократическо наказателно законодателство. В: (Михайлов, Г., К. Цаков, П. Райчев) *Въпроси на народнодемократическото право на НРБ през изтеклите петнадесет години*. София: БАН.
- Сборник с постановления и тълкувателни решения на Върховния съд на НРБ по наказателни дела, 1953-1969 г.* (1970) София: Наука и изкуство.
- Торбов, Ц. (1992) *История и теория на правото*. София: БАН.